

David Černý – Adam Doležal – Tomáš Doležal

CIVILNÍ ODPOVĚDNOST A SVOBODNÁ VŮLE: OTÁZKY SPOJENÉ S LEGITIMITOU SOUČASNÉHO KONCEPTU PRÁVNÍ ODPOVĚDNOSTI

Abstrakt: Cílem tohoto příspěvku jsou zejména otázky *de lege ferenda*, zaměřené na ospravedlnění současného přístupu k problematice náhrady škody v civilním právu deliktním. Ačkoliv otázek souvisejících s civilním deliktem je celá řada, v tomto příspěvku se zaměříme na zřejmě neklíčovější otázku právní odpovědnosti, totiž na volbu koncepce subjektivní či objektivní odpovědnosti podle její vhodnosti a morálního ospravedlnění. S tím jsou spojeny filosofické otázky lidské svobody, determinace, kauzality, které mají své důsledky na koncept morální odpovědnosti a měly by tedy zasahovat i do roviny právní. Tyto otázky jsou v recentní právní vědě považovány za zcela zásadní elementy právní teorie civilního deliktního práva a jsou jí řešeny, nicméně dořešeny nejsou a přetrvávají o nich stále pochybnosti. Článek se nepokouší definitivně rozhodnout o tom, který model je nejvýhodnější, nicméně poukazuje na vhodnost jednotlivých modelů v konceptuální analýze tak, aby co nejvíce vyhovovala systematické konkrétního systému práva a jeho řazení, respektive aby nebyla v příkrém rozporu se svými názorovými východisky. Celé pojetí právní odpovědnosti, a to jak v oblasti práva soukromého, tak i v oblasti práva veřejného, je v současné době postaven na předpokladu (možná nesprávném) existence svobodné vůle. Pokud je ovšem tato koncepce mylná, neměl by celý systém deliktního práva a tedy i civilního práva deliktního položen na jiných principiálních základech, které by byly za těchto okolností spravedlivější?

Klíčová slova: svoboda vůle, autonomie, civilní právo deliktní, ekonomická analýza práva, korektivní spravedlnost

ÚVOD

„Také starší slovanské právo vychází, jak se mně zdá, z téhož názoru jako německé; starší prameny nezmiňují se aspoň při náhradě škod o zavinění; ano slovo „vina“ znamená prvotně tolik co pokuta. I obecná pokuta (společná ruka), která stíhá obec, stal-li se se zločin v oboru dědiny, nebo ztratila-li se stopa krádeže v osadě, nedá se jinak vysvětliti, než zásadou, že způsobení škod o sobě zakládá povinnost k náhradě.“¹

Ačkoliv otázek souvisejících s civilním deliktem je celá řada, v tomto příspěvku se zaměříme na zřejmě neklíčovější otázku právní odpovědnosti, totiž na volbu koncepce subjektivní či objektivní odpovědnosti v případě náhrady škody, a to podle její vhodnosti a morálního ospravedlnění. Ze shora uvedeného Randova citátu vyplývá, že se nejedná o otázku novou, ale spíše otázku, která je nedílně spjata s úvahami o koncepci civilní odpovědnosti v každé době. Je to i proto, že s jejím řešením jsou spojeny filosofické problémy lidské svobody, determinismu a kauzality, které mají své důsledky pro morální odpovědnost a ve svém důsledku zasahují i do roviny právní.² Tyto otázky jsou v recentní právní vědě považovány za zcela zásadní elementy právní teorie civilního deliktního práva a jsou jí řešeny, nicméně dořešeny nejsou a přetrvávají o nich stále pochybnosti.

¹ RANDA, A. *O závazcích k náhradě škody dle rakouského práva občanského*. 7. vyd. Praha: J. Otta, 1912, s. 3.

² Viz vliv kantovské filozofie a novokantovství na tvorbu ABGB a BGB apod.

Článek se nepokouší definitivně rozhodnout o tom, který model je správný, nicméně poukazuje na vhodnost jednotlivých modelů v konceptuální analýze tak, aby co nejvíce vyhovovala systematické konkrétního systému práva a jeho řazení, respektive aby nebyla v příkrém rozporu se svými názorovými východisky.

Celé pojetí právní odpovědnosti (a ostatně i práva jako celku), jak v oblasti práva soukromého, tak i v oblasti práva veřejného, je v současné době postaveno na předpokladu (možná nesprávném) existence svobodné vůle.³ Pokud je ovšem tato koncepce mylná,⁴ neměl by být celý systém právní odpovědnosti a civilního práva deliktního položen na jiných principiálních základech, které by byly za těchto okolností spravedlivější?⁵ Vzhledem k rozsahu tohoto článku se budeme zabývat zejména otázkou náhrady škody, a nebude-li dále uvedeno jinak, je spojení civilní delikt či civilní odpovědnost zmiňována právě v souvislosti s touto speciální oblastí deliktního práva.

Článek se za pomoci interdisciplinárních přístupů a podnětů zejména z filosofických a etických oborů a vědeckých metod komparace, deskripce, ale také kritické analýzy současného pojetí a jeho porovnáním s teleologickými záměry samotných právních institutů, snaží analyzovat legitimitu principů současného civilního práva deliktního a zhodnotit, zda i *pro futuro* jsou tyto principy udržitelné.

Úvaha je systematicky rozdělena do tří oddílů; v první části se zaměřuje na problematiku svobody vůle v současném filosofickém diskursu; v druhé části jsou nastíněny základní teoretické přístupy civilního deliktního práva a ve třetí jejich možnosti využití v případech odlišného nahlížení na pojetí svobody a autonomie vůle v civilním právu deliktním.

1. SVOBODA VŮLE: ZÁKLADNÍ PŘEHLED

Vexata quaestio svobody vůle a lidské volby patří mezi nejdiskutovanější problémy současné filosofie, zvláště v její systematické, analytické tradici.⁶ Nejedná se o čistě teoretický, metafyzický problém, neboť svoboda či případná nesvoboda vůle se promítá do dalších oblastí lidského poznání, včetně praktických oblastí jakou představují etika, teorie práva a právní filosofie. Lidské jednání lze hodnotit z různých hledisek, klíčové je však hodnocení morální předpokládající určitý stupeň autonomie a nezávislosti na vnějších kauzálních vlivech. Morální a právní odpovědnost vycházejí z domněnky, že jednáící je pánem nad svými skutky, jež mu nejsou od věků neměnně uloženy osudem či kauzálně zapříčiněny předchozím stavem světa. Z hlediska praktických konsekvencí je problematika svobodné volby klíčová, neboť ovlivňuje předivo reality držící pohromadě společenství lidí: morálku a právo.

³ DOUBLE. *Metaphilosophy and Free Will*. New York: Oxford University Press, 1996, s. 101. V českém prostředí se problematikou svobodné vůle a jejím dopadem na právní a morální odpovědnost zabývá publikace Tomáše Sobka *Nemorální právo*. SOBEK, T. *Nemorální právo*. Praha: Ústav státu a práva AV ČR, 2010, 423 s.

⁴ GREENFIELD, K. Free Will Paradigms. *Duke Journal of Constitutional Law & Public Policy*. 2011, roč. 7, č. 1, s. 1–24.

⁵ GREENE, J. – COHEN, J. For the Law, Neuroscience Changes Nothing and Everything. *Philosophical Transactions of the Royal Society of London*. 2004, Vol. 359, s. 1775–1785.

⁶ Vynikající historický úvod do problematiky svobody vůle představuje DÍLMAN, Ī. *Free Will. An Historical and Philosophical Introduction*. London – New York: Routledge, 1999.

V diskusích o svobodě (lidské) vůle se pravidelně setkáváme se třemi klíčovými pojmy: svoboda vůle, morální odpovědnost a determinismus. Jejich definice není jednoduchá, můžeme se však prozatím spokojit se základním vymezením. Svoboda vůle je spojována se dvěma důležitými předpoklady: i) svoboda vůle předpokládá reálnou existenci alternativních možností, z nichž jednající jedinec volí, ii) svobodné bytosti jsou ultimátním zdrojem vlastních voleb a skutků. Morální odpovědnost můžeme předběžně chápat jako status přisouzený lidským bytostem a spojený s morálními soudy operujícími s pojmy chvály a hany.⁷ Konečně determinismem můžeme v prvním přiblížení rozumět tezi, podle níž má vesmír v každém časovém okamžiku pouze jednu fyzikálně možnou budoucnost.

Esenciální součástí diskusí o svobodě vůle je otázka, zda je svobodná vůle kompatibilní s determinismem (*compatibility issue*). Odpověď na ni vytyčuje kontury jednotlivých filosofických teorií svobody vůle.⁸ Libertarianismus (*libertarianism*) lze charakterizovat prostřednictvím dvou tezí: i) lidská vůle je svobodná, ii) svoboda vůle je neslučitelná s determinismem (inkompatibilismus). Tvrdý determinismus (*hard determinism*) zastává názor, že i) lidská vůle není svobodná, ii) svoboda vůle není slučitelná s determinismem (inkompatibilismus), iii) determinismus je pravdivý. Libertarianismus sdílí s tvrdým determinismem názor, že svoboda vůle není slučitelná s determinismem, liší se však v tom, že libertariáni odmítají determinismus, zatímco klasičtí tvrdí deterministé se upisují k implikaci „determinismus je pravdivý, tudíž lidská vůle není svobodná“. Tvrdí inkompatibilisté sdílejí s tvrdým determinismem první dvě teze, odmítají se však vyjadřovat k pravdivosti teze třetí. Inkompatibilismus však nevyčerpává všechny možnosti vztahu svoboda vůle–determinismus. Celá řada současných autorů obhajuje kompatibilismus (*compatibilism*), podle něhož je determinismus slučitelný se svobodou vůle. Kompatibilisté však za svůj pohled na svobodu vůle musí zaplatit – pro někoho příliš – vysokou cenu a reformulovat pojetí svobody vůle např. tak, že nezahrnuje nutnost reálnosti alternativních možností.⁹ Klasifikaci jednotlivých teorií svobody vůle ve vztahu k determinismu přehledně shrnuje následující tabulka:¹⁰

	Je běžné chápání svobody a determinismu korektní?	Je svoboda vůle slučitelná s determinismem?	Je morální odpovědnost slučitelná s determinismem?	Máme svobodnou vůli?
Libertarianismus	Ano	Ne	Ne	Ano
Tvrdý determinismus/ Inkompatibilismus	Ne	Ne	Ne	Ne
Kompatibilismus	Ano	Ano	Ano	Ano

⁷ Pojmy „chvála“ a „hana“ nejsou subjektivní. Vyjadřují objektivní etické posouzení lidského jednání a připsání odpovědnosti jejich původcům.

⁸ Jednoduché úvody do problematiky svobodné vůle lze nalézt v CONEE, E. – SIDER, T. *Riddles of Existence. A Guided Tour of Metaphysics*. Oxford: Clarendon Press, 2005; GARRETT, B. *What Is This Thing Called Metaphysics?* London – New York: Routledge, 2006. Základním pramenem je KANE, R. (ed.). *The Oxford Handbook of Free Will*. New York: Oxford University Press, 2002.

⁹ Semikompatibilismus tvoří dvě teze: i) morální odpovědnost je slučitelná s determinismem, ii) agnosticismus ohledně slučitelnosti svobody vůle s determinismem. Zastáncem semikompatibilismu je John Martin Fisher, srov. např. FISHER, J. M. *The Metaphysics of Free Will: An Essay on Control*. Oxford: Blackwell, 1994; FISHER, J. M. *My Way: Essays on Moral Responsibility*. New York: Oxford University Press, 2006.

¹⁰ Srov. FISHER, J. M. – KANE, R. – PEREBOOM, D. – VARGAS, M. *Four View on Free Will*. Oxford: Blackwell, 2007, s. 4.

1.1 Determinismus

Definovat determinismus není kupodivu jednoduchý úkol. V základním přiblížení jej lze charakterizovat takto: v každém časovém okamžiku vývoje světa (vesmíru) platí, že stav světa v daném časovém okamžiku jednoznačně určuje pouze jedinou budoucnost, pouze jeden jediný fyzikálně možný vývoj světa. Jinými slovy, pouze jedna budoucnost je slučitelná se stavem světa v daném okamžiku a panujícími fyzikálními zákony.¹¹ Přesnější definice pouze precizněji zachycuje tuto základní ideu:¹² mějme množinu fyzikálně možných světů (všech možných světů, v nichž panují přírodní zákony našeho světa) $\mathcal{H}$. Svět W_i náležící do $\mathcal{H}$ je deterministický tehdy, pokud platí, že když je každý fyzikálně možný svět W_j z $\mathcal{H}$ v nějakém časovém okamžiku (libovolném) totožný se světem W_i , potom jsou oba světy zcela totožné. Tuto definici lze rozložit do dvou částí: svět W_i je futuristicky deterministický, pokud platí, že když jsou W_i a W_j totožné v časovém okamžiku t_i , potom jsou identické ve všech následných časových okamžicích; a svět W_i je historicky deterministický, pokud platí, že když jsou W_i a W_j totožné v časovém okamžiku t_i , potom byly totožné i ve všech předcházejících časových okamžicích.

Souvislost determinismu se svobodou vůle a morální odpovědností si můžeme ilustrovat jednoduchým příkladem. Předpokládejme, že se osoba S přibližuje k volbě A . V okamžiku volby se před ní rozvírají různé možnosti $M_1, \dots, M_n$. Klasická koncepce spojuje svobodu vůle s požadavkem, aby možnosti $M_1, \dots, M_n$ byly reálné čili, obrazně řečeno, aby se před S skutečně rozevíraly alternativní cesty vývoje (viz obrázek 1 zachycující tzv. *garden of forking paths*).

Je-li determinismus pravdivý, potom jsou možnosti $M_1, \dots, M_n$ (až na jednu) fyzikálně nereálné, neboť se jedná o fyzikálně nemožné alternativy, o nichž se S – díky své nevědomosti – mylně domnívá, že jsou skutečné a realizovatelné (viz obrázek 2, kde jsou alternativní možnosti oddělené od vývoje fyzikálně deterministického světa).¹³

Analogicky lze usuzovat v případě morální odpovědnosti. Řekněme, že o činnosti X osoby S prohlásíme „ S neměl učinit X “ (S je odpovědný za X a X není morálně přijatelná volba). To však předpokládá, že před S existovala reálná alternativa k X a rovněž to, že S měl možnost X neučinit (měl svobodnou vůli).

¹¹ Srov. VAN INWAGEN, P. *Metaphysics*. 3rd Edition. Boulder: Westview Press, 2009, s. 254.

¹² Srov. EARMAN, J. *A Primer on Determinism*. Dordrecht: D. Reidel, 1986, s. 13.

¹³ Převzato z VAN INWAGEN, P. *Metaphysics*. 3rd Edition. Boulder: Westview Press, 2009, s. 255.

Neslučitelnost determinismu se svobodou vůle vyjadřuje následující teze:

Pro každou osobu S , skutek A a čas t takové, že S učinil A v t : pro S bylo ve všech časových okamžicích předcházejících t možné neučinit A pouze a jedině tehdy, pokud stavy světa v těchto okamžicích kauzálně nezpůsobili v čase t stav „ S činí A “.¹⁴

1.2 Inkompatibilismus: hlavní argument

Argument dokazující neslučitelnost svobody vůle a determinismu (tzv. *consequence argument*) je překvapivě jednoduchý a byl předložený celou řadou autorů, z nichž nejznámější je Peter Van Inwagen.¹⁵ Předestřeme zde pouze jeho základní logickou strukturu.¹⁶ Využívá dvou velmi jednoduchých pravidel zachycujících vztah mezi operátorem nutnosti $\Box$ ($\Box p$ čteme „ p je nutně pravdivý výrok“) a operátorem N , jemuž můžeme rozumět takto: „ Np znamená, že žádný člověk nemůže učinit, aby neplatil výrok (a jím popisovaná situace) p “:

α : $\Box p \vdash Np$

β : $Np, N(p \rightarrow q) \vdash Nq$

Pravidlo α říká, že pokud je p nutně pravdivý výrok, potom můžeme psát, že není v lidských silách, aby p neplatil, pravidlo β potom tvrdí, že pokud nelze nic učinit s platností výroku p a s implikací $p \rightarrow q$, potom není v lidských silách změnit platnost výroku q (konsekventu). Označíme-li si stav světa v dávné minulosti jako P_0 , konjunkci všech platných přírodních zákonů jako L a konečně libovolný pravdivý výrok jako p , můžeme celý argument předložit následujícím způsobem:

1. $\Box ((P_0 \wedge L) \rightarrow p)$	Nutně platí, že ze stavu světa a přírodních zákonů plyne p
2. $\Box (P_0 \rightarrow (L \rightarrow p))$	Z 1. prostřednictvím pravidel výrokové logiky
3. $N(P_0 \rightarrow (L \rightarrow p))$	Z 2., aplikace pravidla α
4. NP_0	Premisa (minulost nelze změnit)
5. $N(L \rightarrow p)$	Z 3. a 4., aplikace pravidla β
6. NL	Premisa (přírodní zákony nelze změnit)
7. Np	Z 5. a 6., aplikace pravidla β

Závěr argumentu, v jehož rámci se přesouvá operátor nutnosti na operátor N a ten se posléze přesouvá z nemožnosti změnit minulost a přírodní zákony na libovolný pravdivý výrok, je jednoznačný: pokud platí determinismus, potom není v lidských silách změnit žádný stav světa popsatelný pravdivými výroky. Jinými slovy, vývoj světa se ubírá pouze jediným směrem a zahrnuje ve svém kauzálním řetězci i lidské volby.¹⁷

¹⁴ Srov. GINET, K. Libertarianism. In: Michal J. Loux – Dean W. Zimmerman (ed.). *The Oxford Handbook of Metaphysics*. New York: Oxford University Press, 2003, s. 589.

¹⁵ VAN INWAGEN, P. *An Essay On Free Will*. Oxford: Oxford University Press, 1983.

¹⁶ Využívání symbolického jazyka není samoúčelné. Odhaluje logickou strukturu argumentace, výrazným způsobem ji zpřehledňuje a usnadňuje efektivní kritiku. Pomocí jazyka logiky je možné předložit i složité a strukturované argumenty na malém prostoru, aniž by bylo nutné je složité a zdlouhavě přepisovat do přirozeného jazyka.

¹⁷ Argument byl samozřejmě podroben celé řadě kritik a existuje ve více podobách. Základní přehled naleznete v KAPITAN, T. A Master Argument for Incompatibilism? In: Robert Kane (ed.). *The Oxford Handbook of Free Will*. New York: Oxford University Press, 2002, s. 127–157, podrobnější rozbor podává O'CONNOR, T. *Persons and Causes*. Oxford: Oxford University Press, 2000.

1.3 Tvrdý determinismus

Tvrdý determinismus ve své klasické podobě zastává trojici tezí:¹⁸ i) svoboda vůle je neslučitelná s determinismem, ii) svět je deterministický, iii) svoboda vůle je pouhá iluze. Dnešní tvrdí deterministé většinou nechávají otázku determinismu otevřenou (tj. nevyjadřují se k tomu, zda je náš svět skutečně deterministický či nikoli) a tvrdí, že bez ohledu na platnost teze ii) lidé svobodní nejsou a *ipso facto* jim nelze připisovat tradičně chápanou morální odpovědnost.¹⁹

Galen Strawson předkládá argument proti možnosti svobody a morální odpovědnosti následujícím způsobem:²⁰

- i) Osoba S jedná určitým způsobem proto, že nějaká je (má určitou povahu).
- ii) Aby S byla skutečně morálně odpovědná, musela by být odpovědná za to, jaká je (za svou povahu).
- iii) Aby S byla skutečně odpovědná za to, jaká je, musela by v minulosti jednat povahu formujícím způsobem.
- iv) S v minulosti jednala povahu formujícím způsobem proto, že nějaká byla (měla určitou povahu).
- v) Aby S byla skutečně odpovědná za to, jaká byla, musela by v dálnější minulosti jednat povahu formující způsobem...

Protože argument může vyústit ve fatální regres *in infinitum*, musíme dojít k ranému dětství a říci, že v tomto období povahu či charakter S určovaly vlivy, jež nebyly pod její kontrolou (dědičnost, prostředí, výchova, ...). Jinými slovy, S není svobodná a *eo ipso* ji nelze přičítat morální odpovědnost.

Jakým způsobem by se musela změnit společenská praxe, pokud by byl tvrdý inkompatibilismus pravdivý? Podle některých autorů příliš ne. Museli bychom se vzdát např. retributivní teorie trestání,²¹ aniž bychom se však vzdali samotného institutu trestu. Nehovořili bychom však o tom, že pachatel si trest zasloužil a spojili bychom trestání s jinými pojmy jako je např. pojem odstrašení a případně nápravy zločince.²² Podle Hondereicha by na tom v konečném důsledku byla společnost lépe, neboť v rámci trestání by primární úlohu nehrála odplata (retribuce), ale prevence (odstrašení) a náprava. Derk Pereboom vychází z analogie s pacienty trpícími nakažlivou chorobou. Třebaže nejsou morálně vinni, máme právo je izolovat od zbytku společnosti, abychom zabránili šíření choroby. Obdobně máme právo izolovat zločince od zbytku společnosti, třebaže diskurs morální viny a její přičitatelnosti ztrácí v jejich případě smysl.²³

¹⁸ Srov. KANE, R. *Free Will*. New York: Oxford University Press, 2005.

¹⁹ Derk Pereboom volí pro zastánce první a třetí teze název tvrdí inkompatibilisté. Tvrdí inkompatibilisté – na rozdíl od tvrdých deterministů – se neupisují k platnosti deterministické koncepcce světa. Srov. PEREBOOM, D. *Living Without Free Will*. Cambridge: Cambridge University Press, 2001, první kapitola.

²⁰ Srov. STRAWSON, G. *Freedom and Belief*. Oxford: Oxford University Press, 1986.

²¹ Většina současných trestněprávních kodexů vychází z teorií, ve kterých se více méně slučují obě teorie, tj. teorie retributivní společně s teorií preventivní. Také v komentáři českého trestního zákoníku autoři obě funkce trestního práva, tj. funkci retributivní a funkci ochrannou spojují. Srovnej ŠÁMAL, P. a kol. *Trestní zákoník: komentář*. 2 sv. Velké komentáře. 2. vyd. Praha: C. H. Beck, 2012., s. 7 nn. Vzhledem k zaměření článku jen odkazujeme na českou publikaci Jana Laty zabývající se tematikou svobody a trestu: LATA, J. *Účel a smysl trestu*. Knihovnička LexisNexis. Praha: LexisNexis, 2007, 114 s.

²² Srov. HONDERICH, T. *How Free Are You?* 2nd edition. New York: Oxford University Press, 2002.

Saula Smilanskyho sice spojuje s Hondereichem a Pereboomem tvrdý inkompatibilismus (svoboda vůle je neslučitelná s determinismem, svoboda vůle je iluze), nesdílí však jejich optimismus ohledně důsledků této teze pro společnost.²⁴ Smilansky se domnívá, že iluze spojené se svobodou vůle a morální odpovědností (přičitatelností viny) hrají v naší společnosti důležitou a nevytěsnitelnou roli. Nejsme sice svobodní a nelze nám přičítat vinu, většina lidí se ale stále domnívá, že svobodní jsme, že jsme morálně odpovědní za své činy a že je tedy možné nás chválit, hanět, že se za své činy můžeme stydět či být na ně hrdí. Pokud by se závěs iluze pokrývající naší společenskou praxi odkryl, důsledky by byly katastrofální: z většiny lidí by se stali sobci, kteří se necítí zavázáni jakýmkoli pravidly morálky. Společenství sobeckých a morálně nevázaných individuí však není dlouhodobě stabilní, a proto – čistě pragmaticky – je vhodnější udržovat v lidech již panující iluzi o svobodě vůle a morální odpovědnosti.

1.4 Kompatibilismus

Kompatibilismus je přesvědčení, že mezi determinismem a svobodou vůle není žádný spor, jenž by znemožňoval jejich koexistenci.²⁵ Jeho klasičtí zastánci – Thomas Hobbes, John Locke, David Hume, John Stuart Mill – chápali kompatibilismus jako cestu smíření vědecké koncepce světa a svobody lidského jednání. Museli za to pochopitelně zaplatit určitou cenu, kterou bylo radikálně jiné chápání lidské svobody. Uvažme výrok „S je svobodný učinit A“. Jak mu lze rozumět? Podle kompatibilistů následujícím způsobem: pokud se S rozhodne učinit A, neexistují žádné překážky,²⁶ jež by mu zabránily A uskutečnit. Analýza lidské svobody je tedy dvousložková. S je svobodný činit A, pokud i) S má moc (může) či schopnost (dovede) učinit A, ii) neexistují překážky, jež by S zabránily provést A. V tomto pojmovém rámci je třeba analyzovat i schopnost učinit něco jiného, než A (např. neučinit A) prostřednictvím následující analýzy: S je svobodný učinit něco jiného než A, pokud i) má moc či schopnost učinit něco jiného než A, ii) neexistují překážky jež by S zabránily provést něco jiného, než A.

Kompatibilistická analýza svobody vůle pokrývá oblasti „vnější“ svobody (svobody od vnějších podmínek znemožňujících jednat zvoleným způsobem), je však slučitelná i s hlubším vnímáním svobody, v němž lidské bytosti figurují jako svobodné zdroje vlastních voleb? Kompatibilisté obvykle volí dvě strategie odpovědi. První strategie spočívá v analýze hlubší svobody v pojmech svobody volby chápané jako určité (svobodné) jednání. S je svobodný volit A, pokud i) S má moc či schopnost volit A, ii) S není ve své volbě omezený překážkami, které by mu zabránily provést A, pokud se pro A rozhodne, či neprovést A, pokud se rozhodne neprovést A. S je např. svobodný ve své volbě přechíst si Platóna, pokud i) S má moc či schopnost rozhodnout se přechíst si Platóna a ii) neexistují překážky bránící S ve volbě přechíst si Platóna, či nepřechíst si Platóna, pokud by se S rozhodl si ho nepřechíst.

²³ Srov. PEREBOOM, D. *Living Without Free Will*. Cambridge: Cambridge University Press, 2001, s. 174.

²⁴ Srov. SMILANSKY, S. *Free Will and Illusion*. Oxford: Oxford University Press, 2000.

²⁵ Pro obhajobu kompatibilismu srov. např. DENNETT, D. *Elbow Room: The Varieties of Free Will Worth Wanting*. Cambridge: MIT Press, 1984.

²⁶ Překážky mohou být různého druhu: fyzické (zamknutý pokoj), psychické (nátlak), fyzické postižení zabráňující učinit apod.

Druhá strategie se snaží ukázat, že pokud bychom hlubší analýzu svobody volby spojovali s negací determinismu, nemůžeme dospět k žádné její inteligibilní koncepci. Popření determinismu lze chápat jako tvrzení, že stejná minulost může vést k různým budoucnostem. Řekněme, že *S* stojí v čase t_0 před volbou A_1 a A_2 (přečíst si Platóna, dát si sklenku whisky) a dejme tomu, že si *S* zvolí A_1 . Kompatibilisté říkají, že hlubší analýzy svobody volby v tomto případě postrádají inteligibilitu, neboť *S* volí v čase t_0 , kdy dojde k volbě jedné alternativní budoucnosti. Minulost je však až do okamžiku t_0 identická, což samozřejmě znamená, že identické jsou zkušenosti, intence, motivy, myšlenky, emoce *S*, A , pokud jsou identické, jak mohou vést buď k A_1 , či k A_2 ? *S* zvolil A_1 , jaký smysl by však mohlo mít tvrzení „*S* by mohl zvolit A_2 “, když je historie *S* až do bodu volby zcela identická? Zastánci kompatibilismu tvrdí, že jedině pokud by historie až k bodu volby byla jiná, než ta, která vedla k volbě A_1 , mohl by *S* volit A_2 – a to je plně v souladu s determinismem (různé historie – různé budoucnosti, stejná historie – stejná budoucnost).

Na rozdíl od klasických kompatibilistů se tzv. noví kompatibilisté pokoušejí vyvázat svobodu vůle ze vztahu s existencí alternativních možností. Morální odpovědnost se řídí principem alternativních možností, podle kterého je *S* morálně odpovědný za *A* pouze tehdy, mohl-li *S* neučinit *A*. Svoboda vůle je podle klasické koncepce spojena s morální odpovědností a *ipso facto* s principem alternativních možností: *S* je svobodný učinit *A*, pokud může neučinit *A*. Noví kompatibilisté považují tuto analýzu svobody vůle za chybnou, neboť se domnívají, že princip alternativních možností je mylný (a determinismus je pravdivý).

Literatura zabývající se touto novou koncepcí kompatibilismu je nesmírně široká a zahrnuje stále sofistikovanější argumenty, jimž se zde nemůžeme věnovat. Pro ilustraci uvedeme tzv. *Frankfurt-style* argument v nejzákladnější podobě.²⁷ Představme si, že se *S* opět nachází před volbou mezi A_1 a A_2 , aniž by to však věděl, jeho mysl je kontrolována mimořádně vyspělým neurovědcem. Ten si přeje, aby *S* zvolil A_2 , monitoruje jeho mozek a zasáhne pouze v případě, kdyby se *S* rozhodl zvolit si A_1 (v takovém případě by ovlivnil volbu *S*, aniž by to *S* opět věděl). *S* se však rozhodne zvolit si A_2 , takže neurovědce nemusí přistoupit k ovlivnění jeho volby. Z tohoto scénáře (myšlenkového experimentu) vyplývá, že *S* ve své volbě nijak ovlivněný nebyl, byl pánem své volby, volba vycházela pouze z něj samého jako svého zdroje. Z toho důvodu lze tuto volbu morálně hodnotit, lze *S* připsat morální hodnocení, lze ho považovat za morálně odpovědného za svou volbu, navzdory faktu, že před ním v okamžiku volby neexistovaly žádné reálné alternativy. Jedinou alternativou byla A_2 , A_1 vzhledem k možnému zásahu neurovědce reálnou nebyla.

Z tohoto myšlenkového experimentu zastánci nového kompatibilismu vyvozují, že morální odpovědnost není podmíněna existencí alternativních možností a *eo ipso* ani svoboda vůle. Jinými slovy, lidské bytosti jsou svobodné i za předpokladu platnosti determinismu.

Předchozí diskusi můžeme shrnout následujícím způsobem. Libertariáni jsou inkompatibilisté, jelikož však považují determinismus za mylný, obhajují svobodu lidské vůle a spojují ji, společně s morální odpovědností, s principem alternativních možností.²⁸

²⁷ S těmito myšlenkovými experimenty přišel Harry Frankfurt. Srov. např. KANE, R. *Free Will and Values*. Albany: SUNY Press, 1985; KANE, R. *The Significance of Free Will*. New York: Oxford University Press, 1996.

²⁸ Libertariánské teorie svobody vůle jsou často zasazeny do subtilních diskusí filosofie jednání. Přístupným

Rovněž tvrdí deterministé jsou inkompatibilisté, a protože se upisují k platnosti determinismu, považují svobodu vůle za pouhou iluzi. Tvrdí inkompatibilisté se vzdávají soudu o platnosti determinismu, souhlasí však s tvrzením, že svoboda vůle je pouhou iluzí; podle některých je možné se této iluze vzdát, aniž by dopady pro společenskou praxi byly nějak výrazné, jiní se domnívají, že iluze svobodné vůle je pragmaticky nezbytnou podmínkou dobrého fungování společnosti. Klasičtí kompatibilisté analyzují svobodu vůle jako moc či schopnost volit (volbou rozumí svobodnou činnost), které vnější překážky nebrání v realizaci. Noví kompatibilisté odmítají, že by morální odpovědnost – a tím samým svoboda vůle – byla nutně spojena s existencí alternativních možností. Existují samozřejmě i další pozice na poli filosofie svobody vůle (např. revizionismus), kterým jsme se však v tomto stručném přehledu nemohli věnovat.²⁹

2. OTÁZKY KONCEPCE ODPOVĚDNOSTI V CIVILNÍM PRÁVU

Současný právní diskurs a následně i samotné právní řády vycházejí z paradigmatu lidské svobody, moderní právo je založeno na libertarianismu. Člověk je obecně chápán jako svobodný, tudíž je i morálně odpovědný a je tedy schopen nést právní důsledky svého jednání. Právo také počítá s omezením svéprávnosti, pokud osoba není plně kompetentní, nicméně běžně rozumně uvažující člověk je považován za bytost svobodnou a proto právně odpovědnou. Tato koncepce odpovídá i běžné lidské intuici, sociologické průzkumy prokazují, že lidé ve valné míře věří, že jsou svobodní.³⁰ Nicméně, jak bylo naznačeno výše, tato intuice nemusí být opodstatněná. Zdá se totiž, že většina současných filosofů a vědců dochází v jistém smyslu k závěru, že determinismus je pravdivý.³¹

Odmítnutí autonomního rozhodování jako východiska pro naše jednání pak staví celou koncepci práva na sporné základy. Zatímco v právu trestním se zdá, že lze tento rozpor vyřešit opuštěním retributivní teorie pojetí trestu a přijetím zejména konsekvencialistických teorií,³² chápající právo v principu jako nástroj maximalizace principu štěstí ve společnosti,³³ v civilním právu deliktním je problém složitější.

úvodem je např. LOWE, E. J. *An Introduction to the Philosophy of Mind*. New York: Cambridge University Press, 2000.

²⁹ Důležitou součástí diskuse o svobodné vůli jsou interpretace poznatků současné neurovědy. Přístupným úvodem do této problematiky je GAZZANIGA, M. S. *Who is in Charge? Free Will and the Science of the Brain*. New York: HarperCollins, 2011.

³⁰ Sociologické průzkumy konané na univerzitě v Utahu prokázaly, že více než 90 % respondentů se domnívá, že lidské rozhodování je svobodné a tudíž jsme morálně odpovědní za své činy. NICHOLS, S. – KNOBE, J. Moral Responsibility and Determinism: The Cognitive Science of Folk Intuitions. *Noûs*. 2007, Vol. 41, č. 4, s. 669.

³¹ Srovnej výsledky sociologické studie Davida Bourgeta a Davida Chalmerse mezi angloamerickými filosofy na webových stránkách, dostupné z: <<http://philpapers.org/surveys/results.pl>>. Většina filosofů se ve svém vyjádření přiklonila ke kompatibilismu, tj. přesvědčení, že determinismus je pravdivý, ale mezi determinismem a svobodou vůle není žádný spor.

³² Což se v současné době již děje a jsou akceptovány tzv. smíšené modely; k tomu blíže např. Lacey, který mluví o dvou základních koncepcích politiky trestání, nejprve o „dopředu hledící (forward looking)“ teorii. Ta navazuje na klasickou teorii utilitaristického trestání v pojetí Jeremy Benthama, jejímž základem je nahlížení na budoucí žádoucí následky. Svou funkci zakládá zejména na odstrašující (preventivní) funkci. Druhá, retributivní politika trestání, se odvozuje od učení Immanuela Kanta. Poukazuje na to, že odstrašující funkce a prevence může zakládat individuální nespravedlnost. Bývá označována také jako teorie „hledící nazpět (backward looking)“, či teorie odplaty. Srovnej LACEY, N. *State punishment: political principles and community values*. London – New York: Routledge & Kegan, 1988.

Princip autonomie vůle je v civilním právu demokratických států vždy buď explicitně, nebo alespoň implicitně zahrnut. Velké civilní kodexy vznikající na začátku 19. století v sobě implicitně zahrnovaly myšlenku lidské svobody a rovnosti, z jejichž kontextu vznikaly. ABGB, na nějž současný nový civilní kodex³⁴ navazuje, odkazoval na svobodu v kantovském smyslu, tj. na pojetí, které lidskou bytost chápalo v dvojm smyslu, jednak v čistě empirickém, jako přírodní bytost zahrnutou do kauzálního determinismu, jednak jako bytost myslící, obdařenou v rovině etické praktickým rozumem, z něhož lze vyvozovat mravní povinnost a morální odpovědnost. Tato svoboda v oblasti našeho myšlení a z ní pramenící odpovědnost za své činy, měla samozřejmě zásadní dopady i do pojetí právní odpovědnosti a přijetí³⁵ některých principů, na nichž je postaveno moderní deliktární právo – zejména preference koncepce subjektivní odpovědnosti.³⁶

Pokud ovšem svoboda jednání je jen iluzí, nemá cenu změnit celé civilní právo? Pokud ano, jakým způsobem? Takové úvahy o koncepčních změnách musí vycházet z úvah o smyslu, účelu a povaze jednotlivých oblastí civilního práva. V tomto článku odhlížíme od problematiky kontraktního práva, byť jeho pojetí by bylo v případě iluzornosti lidské svobody také třeba přezkoumat, ale zaměříme se pouze na civilní právo deliktární a to, jak již bylo na začátku tohoto článku uvedeno, pouze na užší oblast náhrady škody.

2.1 Shrnutí současných teorií civilního práva deliktárního

Chceme-li analyzovat současné teorie civilního práva deliktárního, které by byly slučitelné s případným filosofickým názorem o absenci svobody lidské vůle, je nutné nejprve nastínit jejich základní rysy. Obstojí některá z nich i v případě tvrdého inkompatibilismu?

Současné diskuse řešící civilní právo deliktární lze ve zjednodušeném spektru rozlišit na teorie instrumentální, tj. takové teorie, které považují právo za instrument sociální politiky, a teorie neinstrumentální, které v sobě zahrnují ideu, že práva a povinnosti v sobě obsahují určitý prvek spravedlnosti, a reflektují tak na morální soudy a reference.³⁷ První koncepce spíše zahrnuje utilitaristické morální předpoklady, druhá koncepce teorie deontologické a iusnaturalistické.³⁸ Nejvlivnějšími mysliteli prvního názorového

³³ GREENE, J. – COHEN, J. For the Law, Neuroscience Changes Nothing and Everything. *Philosophical Transactions of the Royal Society of London* 2004, Vol. 359, s. 1775–1785.

³⁴ Současný občanský zákoník zdůrazňuje princip svobody člověka zejména v úvodním ustanovení § 3 OZ, s ohledem na tuto zásadu je nutné vykládat každou normu tohoto kodexu. Předmětný princip zmiňuje občanský zákoník dále např. v ustanovení § 24, § 81 a § 656.

³⁵ Respektive znovuzavedení – viz pozn. 34.

³⁶ „Kodifikace doby novější vesměs přijaly zásadu římského práva, že zpravidla nahrazuje se škoda škůdcem zaviněná, uznávající ovšem více a více četných případů, v kterých z důvodů slušnosti neb hospodářské přiměřenosti nahrazuje se i škoda bez viny způsobená.“, RANDA, A. *O závazcích k náhradě škody dle rakouského práva občanského*, s. 4.

³⁷ POSNER, R. A. Instrumental and Noninstrumental Theories of Tort Law. *Indiana Law Journal*. 2013, Vol. 88, s. 470.

³⁸ Současně je nutno upozornit na to, že se nejedná o teorie, respektive názorové proudy, které by byly typické až pro současnost. Tak Randa odkazuje na Matajovu knihu *Das Recht des Schadenersatzes* (1888) a uvádí: „Účelem práva odškodňovacího, dí Mataja, jest jednak praeventce škod možných, jednak uvalení povinnosti odškodňovací na osoby, jež dle spravedlnosti a národohospodářských zájmů jsou k tomu nejzpůsobilejšími, respektive úkolem zákona jest repartice škody na okruhy co nejširší. V obojím směru nevyhovuje prý právo římské potřebám našim; hlavní jeho zásady: casum sentit dominus; culpa semper praestatur; qui suo jure utilitur, neminem laedit – jsou prý namnoze pochybené a nespravedlivé, např. nedá-li se poškozenému náhrada

spektra jsou zastánci školy „ekonomické analýzy práva“ (*law and economics*), zahrnující v sobě právní filosofy jako Ronald Coase, Guido Calabresi a Richard Posner, kteří se snaží vysvětlit povahu civilního práva deliktčního na základě „maximalizace bohatství“.³⁹ Do druhé skupiny lze zahrnout teoretiky, kteří odkazují na různé typy spravedlnosti, ať už se jedná o teorii korektivní spravedlnosti nebo i distributivní spravedlnosti. Tuto linii zastávají autoři jako je Jules Coleman, Ernest Weinrib, George Fletcher a Richard Epstein.⁴⁰

2.1.1 Law and economics

Škola ekonomické analýzy práva vychází z toho, že pro pochopení právního systému civilní odpovědnosti je nevhodnější analyzovat jeho schopnost „maximalizovat bohatství“, přičemž bohatstvím se v tomto kontextu nerozumí pouze materiální hodnoty a statky, ale také imateriální hodnoty jako je např. život, rodina, svoboda, absence utrpení apod.⁴¹ Na základě racionální rekonstrukce se pak snaží vypočítat ekonomickou efektivitu dosavadních právních strategií, jednotlivých principů a institutů užívaných v právních řádech. Normativní ekonomická analýza přináší následující kondicionální argument: jestliže žádoucím cílem deliktčního práva je navyšovat ekonomickou efektivnost, pak pravidla odpovědnosti musí být taková a taková⁴² – to je normativní nárok, přičemž obsah konsekventu je určen empirickou studií. Pozitivní ekonomická analýza pak srovnává, zda jednotlivé právní řády odpovídají optimálním pravidlům ekonomické analýzy.⁴³

Kriticky lze namítat jednak to, že je velmi obtížné vypočítat maximální užitek pro společnost, pokud do něj zahrnujeme i nemateriální hodnoty jako je již například zmínovaná rodina apod. Jak se dají srovnávat mezi sebou? Lze vypočíst hodnotu lidského života tak, aby byla možná komparace například s drahým autem? Má každý lidský život stejnou hodnotu? Není také zřejmé, zda by analýza měla zahrnovat pouze současnost, nebo i budoucnost; tato otázka se zdá palčivá zejména v souvislosti s problematikou životního prostředí a odpovědnosti vzhledem k příštím generacím.

Richard Posner na tyto výtky odpovídá, že jeho analýza se týká klasičtějších případů civilního práva deliktčního, kde je ekonomická analýza uplatnitelná. Hovoří o tzv. „Handově formuli“, kterou použil soudce Hand v případě *United States v. Carroll Towing Co.* v roce 1947. Hand v tomto případě posuzoval případ rybářské lodi, které se přetrhlo v přístavu kotevní lano, a způsobila v přístavu škodu na řadě lodí. Hand v měřítku proporcionální škody uvedl – „*vlastníková povinnost, jako v ostatních obdobných situacích, aby učinil opatření proti vzniku újmy, zahrnuje tři proměnné: 1) Pravděpodobnost, že se*

podnikatelem závodu při poškození staveb vobou železnic, továrnami, atd., při škodě obecně pomoci principála způsobené (pokud tento nedopustil se culpa in elig.); i zásada casum sentit dominus jest prý nehospodářská, ježto vymezuje rozvržení škod na širší kruhy, zejména při úrazech v závodech průmyslových. Mataja doporučuje vrácení se k zásadám staršího domácího práva, jež – spojišví panství a požitky s odpovědností, stanovivši společnou záruku rodiny, obce a společenstev, jakož i rapartici škod na spolky – úkonům shora vytčeným více hovělo.“, RANDA, A. *O závazcích k náhradě škody dle rakouského práva občanského*, s. 5.

³⁹ POSNER, R. A. *Wealth Maximilization and Tort Law: A Philosophical Inquiry*. In: G. Owen – Dawid G. Owen. *Philosophical foundations of tort law*. New York: Oxford University Press, 1995, s. 99.

⁴⁰ Ten ovšem je jakýmsi mezistupněm mezi oběma teoretickými východisky. Srovnej ZIPURSKY, B. Richard Epstein and the Cold War in Torts. *Journal of Tort Law*. 2010, Vol. 3, issue 1.

⁴¹ POSNER, R. A. *Wealth Maximilization and Tort Law: A Philosophical Inquiry*, s. 99.

⁴² COLEMAN, J. L. *The Economic Structure of Tort Law*. *The Yale Law Journal*. 1988, Vol. 97, s. 1233.

⁴³ Ibidem, s. 1234.

*utrhne (míněno lano – pozn. autorů), 2) Závažnost vzniklé újmy, pokud se tak stane, 3) Břemeno adekvátních preventivních bezpečnostních opatření.*⁴⁴

Tento vztah byl formalizován školou ekonomické analýzy práva následovně: Jedná-li je porušením povinnosti náležité péče (škůdce v případech způsobení újmy by měl být odpovědný) tehdy a jediné tehdy, pokud

$$B < PL$$

přičemž je vyčíslení finanční hodnoty vynaložení náležité opatrnosti, P je pravděpodobnost vzniku újmy a L je závažnost vzniklé újmy, přičemž výsledek součinu $L \cdot P$ musí mít vyšší hodnotu než B , aby vznikla právnímu subjektu právní povinnost zachovávat náležitou péči, tj. jednat určitým způsobem.⁴⁵ Očekávané náklady („*expected cost*“) následků jednání jsou takové náklady, u kterých na jedné straně stojí újma na straně potenciálního poškozeného, ale také újma na straně potenciálního škůdce spočívající v tom, že bude odpovědný za vzniklou újmu a bude muset uhradit kompenzaci – náhradu způsobené újmy. Koncepce maximalizace bohatství vyvolává ovšem řadu sporných otázek. Jak poukazuje Ronald Dworkin na poměrně výstižné ilustraci, lidé si často cení cizího majetku více než toho, který sami vlastní. Dworkin na základě toho kritizuje analýzu *law and economics* prostřednictvím kontraktního práva, kdy by si podle něj museli někteří lidé měnit předměty svého vlastnictví stále dokola, protože cena majetku druhého by se jim zdála vyšší.⁴⁶ Obdobná relativita hodnoty se jako problém vyskytuje i v koncepci deliktního práva vycházejícího z *law and economics*.⁴⁷

Oproti Posnerově koncepci se v teorii ekonomické analýzy práva rozvíjela ještě metoda zavedená Calabresim, mající sice obdobně genezi v ekonomickém rozboru, ale snažící se postihnout teorii civilní odpovědnosti odlišně. Podle jeho názoru by osoby měly být odpovědné na základě pojetí, podle něhož by preventivní opatření předcházející nehodě měl zajistit takový subjekt (strana), který bude s touto prevencí mít spojené nejnižší náklady (*cheapest cost avoider*).⁴⁸ Podle této teorie by soudy měly přenést zátěž na pokrytí nákladů nehody na fyzickou osobu, která má nejsnadnější možnost zabránit nehodě za nejnižší cenu bez ohledu na to, zda se jedná o viníka, oběť nebo třetí stranu. I koncepce nejnižší míry nákladů má však řadu kritiků.

Základní námitka proti *law and economics* škole, ať už v podobě formulované Calabresim nebo Posnerem, je založená na filosofické koncepci spravedlnosti a směřuje k samotnému smyslu a účelu deliktního práva. Podle kritiků ekonomické analýzy práva deliktní právo vyžaduje, aby vycházelo z ideje spravedlnosti mezi stranami a z morálních, nikoliv z čistě ekonomických principů.⁴⁹ Dworkin se dokonce ptá, proč by mělo být

⁴⁴ *United States v. Carroll Towing Co.* 159 F.2d 169 (2d. Cir. 1947).

⁴⁵ POSNER, R. A. *Wealth Maximization and Tort Law: A Philosophical Inquiry*, s. 100.

⁴⁶ DWORKIN, R. M. *Is Wealth a Value?* *The Journal of Legal Studies*. 1980, Vol. 9, no. 2, s. 191 nn.

⁴⁷ Představme si například umělce A, který se bezdůvodně obohatí na druhém tím, že nezaviněně, ale neoprávněně získá od místního boháče B kus mramorové desky a vytvoří z ní umělecké dílo nesmírné hodnoty. Takové jednání by nesplňovalo kritérium ponížené hodnoty ve společnosti, byť by jednoznačně došlo k poškození boháče B.

⁴⁸ SCHÄFER, H. B. – SCHÖNENBERGER, A. *Strict Liability Versus Negligence*. In: Boudewijn Bouckaert – Gerrit De Geest (eds.). *The Encyclopedia of Law and Economics*. Cheltenham: Edward Elgar, 2000. Dostupné z: <<http://encyclo.findlaw.com/3100book.pdf>>, entry 3100, 1. 6. 2013.

⁴⁹ COLEMAN, J. L. *The Economic Structure of Tort Law*. *The Yale Law Journal*. 1988, Vol. 97, s. 1241.

sociální bohatství vlastním cílem. Podle něj nelze říci, že společnost, která je bohatší, je i společností lepší – taková chyba předpokládá personifikaci společnosti.⁵⁰

Maximalizace bohatství také čelí v podstatě obdobné kritice jako etický utilitarismus – navýšení maximalizace bohatství ve společnosti může implicitně obsahovat i nespravedlnost vůči jednotlivcům. Pokud uznáme, že v rámci optimalizace nákladů ve společnosti by deliktní právo nemuselo klást nároky pouze na strany sporu, tj. škůdce a poškozeného, ale i jinou, třetí stranu, pak se to podle kritiků jeví v nesouladu s naší morální intuicí. Podle těchto kritiků by tak v deliktním právu měla nést odpovědnost pouze osoba, která svým jednáním způsobila následnou škodu.⁵¹ Pokud se ovšem prokáže, že člověk není způsobilý a není vlastní příčinou svého jednání, může být tato námitka považována za lichou.

2.1.2 Teorie korektivní spravedlnosti⁵²

Druhou nejsilněji zastoupenou teorií dovozující původ deliktního práva je teorie tzv. korektivní spravedlnosti. Existují větší či menší rozdíly mezi teoriemi korektivní spravedlnosti zastávané autory jako je Coleman, Epstein, Weinrib či Fletcher. Tyto neshody jsou z hlediska pojetí korektivní spravedlnosti významné, nicméně pro účely tohoto článku a reflexe svobody vůle v oblasti deliktního práva lze vyjmenovat základní společné znaky těchto teorií, bez hlubší analýzy zmiňovaných rozdílů. Všechny tyto teorie vycházejí z prvotního principu korektivní spravedlnosti definované již Aristotelem v *Etice Nikomachově*, jež obsahuje základní ideu, že odpovědnost napravuje nespravedlnost, která vznikla na základě jednání jedné osoby vůči druhé. Korektivní spravedlnost má vyrovnat neoprávněně vzniklé zisky a ztráty a napravit tyto nespravedlivé výhody a nevýhody.⁵³ Škůdci vzniká povinnost *napravit* vzniklou újmu, za jejíž vznik je odpovědný (v čemž se odráží reparační funkce deliktního práva).

Za výhodu teorie korektivní spravedlnosti vůči ekonomické analýze se považuje to, že existuje přímý vztah mezi viníkem a obětí, což více odpovídá našim morálním intuicím. Nicméně morální intuice zahrnují i svobodnou vůli, a pokud tento předpoklad neplatí, je zřejmě i korelace mezi viníkem a obětí pomýlená. Teorie korektivní spravedlnosti je na rozdíl od teorie ekonomické nazpět hledící (*backward-looking*), protože jejím cílem

⁵⁰ DWORKIN, R. M. Is Wealth a Value? *The Journal of Legal Studies*. 1980, Vol. 9, no. 2, s. 194.

⁵¹ COLEMAN, J. L. The Economic Structure of Tort Law. *The Yale Law Journal*. 1988, Vol. 97, s. 1242.

⁵² Tento článek odhlíží od teorií, které hledají základy deliktního práva v distributivní spravedlnosti. Jednak jsou tyto teorie ve významné menšině, jednak tradičně pouze polemizují s tím, že by korektivní spravedlnost byla samostatný princip a konstatují, že korektivní spravedlnost spíše než samostatným principem je součástí distributivní spravedlnosti z *ex post* perspektivy. Jak správně poznamenává Coleman, takové pojetí je značně problematické. Ve svém textu uvádí následující příklad – představme si chudého muže A a bohatého muže B. Chudý muž A vrazí úmyslně svým trabantem do bohatého muže B v jeho mercedesu, čímž se v rámci přerozdělení jejich situace vyrovná. Z hlediska distributivní je taková situace po nehodě spravedlivější než před ní, zatímco v rámci korektivní spravedlnosti musí dojít k nápravě neoprávněně vzniklého stavu. COLEMAN, J. L. The Economic Structure of Tort Law. *The Yale Law Journal*. 1988, Vol. 97, s. 1248.

⁵³ COLEMAN, J. L. The Economic Structure of Tort Law. *The Yale Law Journal*. 1988, Vol. 97, s. 1248. Weinrib problematizuje charakter restituční funkce deliktního práva, protože žalobce často získá i výhody, které před vznikem újmy neměl. Weinrib z toho důvodu korelaci mezi ziskem na jedné straně a újmou na druhé nahrazuje pojmy povinnost a právo. WEINRIB, E. J. The Gains and Losses of Corrective Justice. *Duke Law Journal*. 1994, Vol. 44, s. 279.

je postihovat jednotlivce za jejich předchozí jednání. Základním smyslem této teorie není ovlivnění jejich budoucího jednání, ale vyrovnání předešlých ztrát a zisků. Korektivní spravedlnost tedy vyžaduje, jako minimální obsahové náležitosti jednání subjektu, korelativní vztah mezi škůdcem a poškozeným a napravení vzniklého zásahu, tj. spravedlnost musí být obnovena na obou stranách, na straně poškozeného i škůdce.⁵⁴ Korektivní spravedlnost tedy respektuje primární povinnost nezpůsobit druhému újmu a sekundární povinnost vzniklou v případě porušení primární povinnosti.

2.2 Druhy odpovědnosti v civilním právu deliktním

Civilní právo deliktní zná různé druhy odpovědnosti při náhradě újmy, nicméně většinu z nich lze klasifikovat podle tří základních kritérií: jednání osoby, příčinné souvislosti a zavinění osoby. Na jejich základě je následně možné rozlišovat různé modifikace civilněprávní odpovědnosti, pro jejíž nástup musí být prokázána existence některého, respektive kombinace shora uvedených kritérií.⁵⁵

Základem sporu, který se objevil v šedesátých letech v USA,⁵⁶ je pak právě otázka, zda vystavět civilní deliktní právo na základě subjektivní odpovědnosti, tj. odpovědnosti za zavinění (*negligence liability*), nebo objektivní odpovědnosti (*strict liability*).

Klasické varianty civilního práva deliktního přitom odpovědnost ve valné míře spojovaly s odpovědností za zavinění a způsobení škodného následku a vycházely tak z římskoprávní zásady, že „jen zaviněná škoda nahraditi se musí“.⁵⁷ Pro nástup odpovědnosti tak musely být naplněny prvky jednání (protiprávního), zavinění a kauzálního nexu (jednání muselo způsobit následek). Teprve ve 20. století a zejména v jeho druhé polovině byla tato koncepce v některých případech opouštěna a začala čelit poměrně silné kritice autorů, kteří propagovali zavedení objektivní odpovědnosti jako základního konceptu civilně právní odpovědnosti.

Teoretici korektivní spravedlnosti upřednostňují teorii subjektivní odpovědnosti. To souhlasí s tím, že korektivní spravedlnost odpovídá našemu morálně intuitivnímu poznání spravedlnosti. Pokud má někdo zpětně odpovídat za určité jednání, pak by měl takové jednání nejen způsobit, ale i zavinít.⁵⁸

⁵⁴ COLEMAN, J. R. The Morality of Tort Law – Questions and Answers. In: David G. Owen. *Philosophical foundations of tort law*. New York: Oxford University Press, 1995, s. 72.

⁵⁵ Hart a Honoré tvrdí, že lze rozlišovat civilně-právní odpovědnost, u níž musí být prokázáno následující:

1. jednání, kauzální nexus a zavinění;
2. jednání a kauzální nexus, přičemž zavinění není vyžadováno;
3. jednání, nepředcházení (umožnění, poskytnutí, či nezabránění) příležitosti k tomu, aby došlo k újmě, zavinění;
4. nezabránění vzniku újmy (např. u absolutní objektivní odpovědnosti vyplývající z kontraktního práva, prodlení apod.);
5. jednání a zavinění;
6. jednání samotné;
7. prokázáno nemusí být ani jednání, ani zavinění, ani způsobení újmy či jejímu nezabránění, odpovědnost je založena na základě pojištění (např. pojišťovna hradící za pojištěnce, který pochybil) nebo ručení. Blíže k tomu viz HART, H. – HONORÉ, T. *Causation in the law*. 2nd ed. New York: Oxford University Press, 1985, 516 s.

⁵⁶ A který přetrvává dodnes. Současně jsme na počátku ukázali, že tento spor byl veden již dříve; nikoliv ovšem s takovou silou a argumentační přesvědčivostí.

⁵⁷ RANDA, A. *O závazcích k náhradě škody dle rakouského práva občanského*. Vydání 7. Praha: J. Otta, 1912, s. 4.

U teoretiků ekonomické analýzy naopak v oblasti preference konceptu odpovědnosti nepanuje shoda a jejich názory lze podle výše uvedeného schématu rozlišit následovně:

- a) Zastánci Calabresiho a teorie *cheapest cost avoider* podporují objektivní odpovědnost, bez ohledu na zavinění. Odpovědnost nese ten, kdo mohl újmě nejsnáze zabránit za cenu nejnižšího rizika. To je podle Calabresiho hlavním důvodem, proč je objektivní odpovědnost efektivnější než odpovědnost subjektivní. Pokud je subjekt v dobré pozici, která mu umožňuje levné předejití vzniku nehody, pak by v případě, že k ní dojde, měl objektivně odpovídat za následky, které způsobí, s výjimkou případů, kdy nebyl z důvodů zvláštního zřetele schopen eliminovat náklady. Calabresi také poukazuje na to, že prokazování zavinění u některých firem může podléhat vyšší míře soudní libovůle, což nabourává stabilitu právního řádu. Zároveň je tak podle něj možné předcházet soudním sporům, protože v případě založení standardu na objektivní odpovědnosti nebude nutné prokazovat zavinění a dojde tak k snazší dohodě, a to i na základě toho, že subjekty rizikové činnosti vstoupí do pojistného systému.
- b) Zastánci Posnera a teorie maximalizace bohatství naopak zdůrazňují vhodnost uplatnění zavinění v civilním deliktním právu.

Podle Posnera historický institut zavinění poměrně efektivně zastával roli maximalizačního principu, tj. zastával účinně dominantní roli deliktního práva zajišťující optimalizaci míry nehod a jistoty ve společnosti. Jako takovou tuto teorii považoval za úspěšnější než teorii objektivní odpovědnosti, protože se lidé mohou na základě korektní racionální analýzy rozhodnout pro neefektivnější jednání. Zásadní námitka proti tomuto Posnerovu východisku spočívá v otázce racionálního jednatele, např. pokud se jedná o subjekty, jako jsou velké obchodní konglomeráty apod.⁵⁹

3. SLUČITELNOST TEORIÍ A VHODNOST JEJICH UŽITÍ

Jak ovlivní koncepce svobodné vůle a determinismu naše pojetí civilní odpovědnosti v právu? Současný právní diskurs odpovídá následujícímu modelu:

Svobodná vůle → rozhodnutí → jednání → následek (→ odpovědnost)

Tento model je slučitelný s libertarianismem, ale také s kompatibilismem. V současné vědě a filosofii se však, jak již bylo řešeno v první části této práce, uplatňuje i druhý model:

Stav a okolnosti → vůle → rozhodnutí → jednání → následek → stav

Naopak tento druhý model odpovídá koncepci tvrdého determinismu a tvrdého inkompatibilismu. Na základě těchto dvou modelů si lze představit následující tři hypotetické světy:

⁵⁸ Srovnej OWEN, D. G. *Philosophical Foundations of Fault in Tort Law*. In: D. G. Owen. *Philosophical foundations of tort law*. New York: Oxford University Press, 1995, s. 223 nn.

⁵⁹ WHITE, G. E. *Tort Law in America: An Intellectual History*. Paperback ed. New York: Oxford University Press, 1985, s. 219 nn.

Svět A – plně deterministický svět, ve kterém je vše (tedy i lidské jednání) plně kauzálně závislé na předchozích událostech, tj. jednoduše řečeno, v každém časovém okamžiku vývoje světa (vesmíru) platí, že stav světa v daném časovém okamžiku jednoznačně určuje pouze jedinou budoucnost.

Svět B – téměř deterministický svět, ve kterém je vše kauzálně závislé na minulých událostech, s výjimkou rozhodování a jednání racionálních lidských bytostí.

Svět C – svět, který není deterministický a existuje v něm svobodná vůle.

Bereme-li jako pravdivou tezi, že legitimita práva spočívá na adekvátní reflexi vnějšího světa, morální intuice a závazků vyplývajících ze sociálního diskursu,⁶⁰ pak by právo mělo na společenské intuitivní chápání morálky reagovat. V současné době morální intuice předpokládá svobodu vůle.⁶¹ I z toho důvodu např. Saul Smilansky doporučuje, aby právní koncepty i nadále s fikcí svobodné vůle počítaly.

Předpokládejme ale i situaci, kdy věda přinese dostatečně silné důkazy, které jednoznačně prokáží, že svoboda vůle je čistě iluzorní (např. neurovědy) a mozek, vnímání a lidské rozhodování se stanou transparentními (biologicky předvídatelnými).⁶² Za předpokladu, že tato situace nastane, a platí teze o legitimitě práva, pak by pro svět A bylo nutné zkoumat dvě základní otázky:

- 1) Má vůbec existovat odpovědnost subjektu, respektive mají vůči němu být uplatňovány negativní právní následky (ať už se jedná o sankce či reparační povinnosti), pokud platí, že jednající subjekt nemohl činit jinak?
- 2) Jaká koncepce právní odpovědnosti z koncepcí uvedených v části druhé by byla využitelná?

K otázce ad 1) je možné přistoupit následujícími způsoby:

- a) přijmout za základ tohoto právního institutu teorii, která přijímá jako východisko fikci svobodného a právně odpovědného jednajícího – taková teorie by vycházela z obdobných východisek, jaké navrhuje Smilansky; tj. z východisek, která odrážejí etický přístup hodnotící maximalizaci užitku ve společnosti, která převažuje v případě uznání právního subjektu jako „svobodného jednajícího“,
- b) akceptovat konsekvencialistický přístup odrážející se v právní teorii zejména v koncepci *law and economics*, zvažující pouze prevenční funkci práva a tedy hodnotu následků jednání (odhlížející ve svém kalkulu od proměnné svobodného jednání),
- c) omezit přístup k právní odpovědnosti na přístup zahrnující pouze elementy příčinné souvislosti a škodního následku; vychází se přitom z toho, že pojem „být odpovědný“ je totožný s pojmem „být příčinou“, a v takovém případě pak není

⁶⁰ „But, we maintain, the law nevertheless stands on shakier ground than the forgoing would suggest. The legitimacy of the law itself depends on its adequately reflecting the moral intuitions and commitments of society. If neuroscience can change those intuitions, then neuroscience can change the law.“, GREENE, J. – COHEN, J. For the Law, Neuroscience Changes Nothing and Everything. *Philosophical Transactions of the Royal Society of London*. 2004, Vol. 359, s. 1778.

⁶¹ NICHOLS, S. – KNOBE, J. Moral Responsibility and Determinism: The Cognitive Science of Folk Intuitions. *Noûs*. 2007, Vol. 41, no. 4, s. 663 nn.

⁶² GREENE, J. – COHEN, J. For the Law, Neuroscience Changes Nothing and Everything. *Philosophical Transactions of the Royal Society of London*. 2004, Vol. 359, s. 1781.

rozdíl mezi tím, že škodu způsobí mechanismus nebo člověk. Nicméně takový nový způsob chápání příčiny by musel mít vliv i na úpravu chápání subjektu deliktního práva jako na pouhopouhý subjekt, který je schopen hradit škodu, případně sankce, nikoliv na subjekt schopný samostatně (autonomně) jednat,

- d) přijmout přístup, který odmítá, že by morální odpovědnost (a tedy v tomto kontextu i právní odpovědnost) měla být závislá na otázce svobodné vůle; tato teorie vychází ze Strawsonova eseje „*Freedom and Resentment*“.⁶³ Morální odpovědnost podle Strawsona totiž intuitivně hledáme na bázi variací postojů, které jsou odvozeny z naší účasti na personálních vztazích, nikoliv na čisté racionální analýze otázky lidské svobody a morálního zvažování, v praktické realizaci by se dala využít obdobná fikční konstrukce jako v případě ad a),
- e) odmítnutí recentních právních nástrojů v této oblasti jako neadekvátních a vytvoření nového systému.

Druhou otázku, tj. otázku objektivní nebo subjektivní odpovědnosti, je možné řešit zejména s ohledem na v oddíle 2 předložené teorie následovně:

Ve světě A	Teorie	je/není vhodná	odpovědnost
	L & E Calabresi	je	objektivní
	L & E Posner	není	subjektivní
	korektivní spravedlnost	není	subjektivní

Odpovědnost na základě Posnerova zvažování není akceptovatelná, neboť Posner předpokládá svobodné rozhodnutí, které je určujícím kritériem pro racionální analýzu efektivity následků. Teorie vychází z konceptu zavinění, což ale implicitně předpokládá, že člověk je *causa sui* svého jednání. Zavinění v tomto smyslu svobodu vůle a bytí vlastní nezapříčiněnou příčinou považuje za nutnou, ale nikoliv dostačující podmínku, aby člověk (osoba) mohl být morálním aktérem.⁶⁴

V případě východiska neakceptování svobody, jeví se tak jako korektní vykládat delikt ní právo na základě konsekvencialistického náhledu spočívajícím v instrumentálním pojetí deliktního práva a jeho hodnocení z pozic ekonomické terminologie v duchu calabresianské teorie. V případě tohoto systému se potom jako vhodnější jeví kritérium objektivního pojetí práva a silného zastoupení mechanismu státního pojištění. Pro svět B a C naopak platí, že současné struktury civilního práva deliktního jsou s těmito světy slučitelné a je proto správné považovat člověka za svobodnou bytost se všemi následky, které odpovědnost přináší. Ani v těchto světech však nelze jednoznačně preferovat subjektivní odpovědnost, ale je vždy třeba přihlížet ke smyslu a účelu právních norem⁶⁵ a k morálním hodnotám předpokládaným ve společnosti.⁶⁶

⁶³ STRAWSON, P. *Freedom and Resentment and other essays*. New York: Routledge, 2008.

⁶⁴ Ibidem.

⁶⁵ Problematika formy odpovědnosti bývá často řešena i z dlouhodobějších perspektiv vhodnosti jejich řešení. Proto se v průběhu doby objevila objektivní odpovědnost vedle primární subjektivní odpovědnosti jako institut řešící situace zvýšeného rizika, kdy byla vyšší pravděpodobnost, že na základě principu zavinění by nedošlo k odškodnění poškozeného.

⁶⁶ Z filosofického hlediska se jako další prvek nutně vyžadující reflexi pro ospravedlnění právního řádu jeví princip intence (úmyslu). To je úvaha vyžadující samostatný článek, můžeme však vyjít z předpokladu, že zatímco

ZÁVĚR

V jakém světě tedy žijeme? A je to vůbec pro koncepci právní odpovědnosti v civilním právu důležité? Řada autorů tvrdí, že za současného stavu není potřeba dělat žádné zásadní změny, které by proměnily civilní právo deliktů, respektive oblast náhrady škody v civilním právu deliktů. Stephen Morse dokonce tvrdí, že předpokládá, že nastanou změny práva na základě nových skutečností v neurovědách a jiných vědních oborech, je domněnkou vycházející z nesprávného chápání práva. To podle něj má reflektovat pouze to, že člověk je racionální bytost schopná rozhodování, byť by toto rozhodování nebylo svobodné. Svoboda musí být chápána pouze ve smyslu absence vnějšího nátlaku (klasický kompatibilismus).⁶⁷

Vzhledem k tomu, co jsme ovšem výše v článku naznačili, princip svobody vůle jako základní princip civilního práva by měl být zatím v koncepci právního řádu *de lege lata* zachován. Může se sice jednat pouze o fikci, ale právní řád je plný takových fikcí, které jsou pro fungování společnosti a práva vysoce užitečné.⁶⁸ Pokud taková fikce odpovídá převládající morální intuici ve společnosti a vědecké výzkumy zásadním způsobem tento obecně uznávaný morální předpoklad nezměnily, je vhodnější ponechat i s ohledem na stabilitu společnosti a právní jistoty současný koncept civilního práva deliktů a neprovádět zásadní revoluční změny.

Tento projekt vznikl s podporou GA ČR v rámci grantového projektu P408/12/2574 „Problematika prokazování příčinné souvislosti v medicínsko-právních sporech“.

PhDr. David Černý
JUDr. Adam Doležal, LL.M.
doc. JUDr. Tomáš Doležal, Ph.D.

deontologické a iusnaturalistické morální teorie princip intence akceptují, konsekencialismus a další utilitaristické teorie hodnotí morální správnost jednání pouze na základě následků. Z nastíněných úhlů pohledu se jeví, že by bylo správné, pokud ve společnosti převažuje konsekencialistický etický diskurs, spíše koncipovat právní odpovědnost *de lege lata* na základě odpovědnosti striktně objektivní, zatímco subjektivní odpovědnost konstituovat ve společnosti, kde převládá etický diskurs přirozenoprávní či deontologický.

⁶⁷ „The fundamental psycholegal error wrongly leads people to try to create a new excuse every time an allegedly valid new “syndrome” or any other cause is discovered that plays a role in behavior. But syndromes and other causes, including those of brain structure and function, do not have excusing force unless they sufficiently diminish rationality in the context in question. In that case, it is diminished rationality that is the excusing condition, not the presence of any particular type of cause. An assertion about “free will” based on causation is simply a conclusion about responsibility that must have been reached based on criteria such as the presence of rationality or absence of coercion.“ MORSE, S. J. *New neuroscience, old problems*. Dostupné z: <<http://www.dana.org/Cerebrum/Default.aspx?id=39169>>, citováno dne 1. 6. 2013.

⁶⁸ Pro podrobnější analýzu užitečnosti srovnej DOLEŽAL, A. Filosofické a právně-filosofické aspekty kauzality jako východiska pro hledání nových řešení v medicínsko-právních sporech? Část druhá. *Časopis zdravotnického práva a bioetiky*. 2013, Vol. 3, No. 2, dostupné z: <<http://www.ilaw.cas.cz/medlawjournal>>, citováno dne 1. 6. 2013.

David Černý – Adam Doležal – Tomáš Doležal

**Civil Liability and Free Will:
Legitimacy Issues Associated with the Current Theory of Liability**

***Abstract:** The aim of this contribution is mostly de lege ferenda issues related to the concept of tort law. Authors address the key question of negligence and strict liability usefulness from the perspective of free will and human autonomy, determination, causation and moral justice. These issues have been, in recent legal theory, often reexamined, however doubts remain as to the correct resolution of such questions. Authors, on the basis of conceptual analysis of legal system and philosophic debates of free will, submit conceptions which will correspond either with hard incompatibilis view or with compatibilist view of free will. Current concepts of tort law are based on the principle of free will but if this principle is incorrect should we not identify a different foundation of tort law? New perspective of tort law would have to be formulated with regard to legal certainty and stability of the legal system.*

***Key words:** free will, autonomy, tort law, law and economics, corrective justice*